

**Ο ΡΗΤΟΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΩΣ ΠΟΙΟΤΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ
ΕΝΟΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ**

Σωτηρία Τριαντάρη

Αναπλ. Καθηγήτρια Φιλοσοφίας// Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας

Γεώργιος Τζήμας

Υποψ. Δρ. Φιλοσοφίας Παν. Δυτικής Μακεδονίας// Εκπαιδευτικός

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι Έλληνες θεωρητικοί της ρητορικής μέσα από διεργασίες θεμελίωσαν τη συγκρότηση της υπεράσπισης της αληθινής ρητορικής. Η σοφιστική θεωρία έδωσε αυτονομία στο λόγο και η πλατωνική αναγνώρισε την ποικιλία στη γλωσσική χρήση· η ισοκρατική ανέδειξε τον λόγο ως έναν αξιακό, σταθεροποιητικό παράγοντα, ενώ η αριστοτελική τριμερής θεωρία για τη γλώσσα, παραγωγική, πρακτική και καλλιτεχνική διείδε την επάρκειά της, συμβιβάζοντας τις ακραίες θέσεις σοφιστών και Πλάτωνα. Μάλιστα, ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά*, διερευνώντας τα είδη της δημοκρατίας, διέκρινε τη δύναμη του λόγου. Οι συλλογιστικές διαδικασίες και οι ρητορικές τεχνικές ορίζουν διαχρονικά το πολιτικό γίνεσθαι, δομώντας ή αποδομώντας με την ισχύ τους την ταυτότητα του πολίτη και του πολιτικού.

ΛΕΞΕΙΣ - ΚΛΕΙΔΙΑ

γλώσσα, ρητορική, επικοινωνία, πολιτική, δημοκρατία

---

1. Οι θεωρίες για τη γλώσσα

Σημαντική είναι η λειτουργία της γλώσσας στην ανθρώπινη δραστηριότητα: είναι θεμελιώδης παράγοντας στη διαδικασία της συζήτησης: είναι το μέσο της ρητορικής, το όργανο της επικοινωνίας και το κίνητρο για δράση. Η ρητορική χωρίς τη γλώσσα δεν υπάρχει, διότι σύμφωνα με τον Αριστοτέλη όλες οι γλωσσικές πρακτικές έχουν θεμελιώδη θέση στη διαδικασία της συζήτησης, δηλαδή στην κοινωνική δραστηριότητα της διαμόρφωσης των απόψεων και των συλλογικών επιλογών. Τόσο η αρχαία ρητορική όσο και η αρχαία σοφιστική αναγνώρισαν το θεμελιώδη ρόλο των γλωσσικών πρακτικών³⁶.

Οι τέσσερις θεωρίες για τη γλώσσα, τις οποίες με εύστοχο τρόπο παρουσίασαν οι J. Poulakos & T. Poulakos³⁷, ανέδειξαν τη συσχέτιση της γλώσσας με τη ρητορική. Πρώτον, η σοφιστική θεωρία διείδε τη γλώσσα ως ένα φάρμακο ευεργετικό ή επιζήμιο για το ανθρώπινο μυαλό. Στη σοφιστική θεωρία για τη γλώσσα επέδρασε αποφασιστικά το γεγονός ότι η ρητορική θεωρία προσδιορίζεται από τα ιστορικά γεγονότα. Οι απόψεις των Σοφιστών αποτέλεσαν το επιστέγασμα του δημοκρατικού τρόπου ζωής και της εκπαίδευσης των πολιτών³⁸. Ακόμη περισσότερο σε αυτούς οφείλεται η απαρχή της αντίληψης του κοινωνικού συμβολαίου³⁹. Η θεωρία του Γοργία για τη γλώσσα εκφράζει τη γενικότερη αντίληψη των Σοφιστών και διακατέχεται από ένα σκεπτικισμό, ο οποίος δηλώνει ότι οποιαδήποτε πρόταση διατυπώνουμε αναφέρεται μόνο στα πράγματα που ανήκουν στην προσωπική εμπειρία του καθενός⁴⁰. Σύμφωνα με τον Γοργία η συνάντηση ανάμεσα στην κοσμική-αντικειμενική πραγματικότητα και στους ανθρώπους δεν περιορίζεται ούτε τελειώνει με την ενέργεια της αντίληψης. Ένα βασικό επακόλουθο αυτής της συνάντησης είναι η γλώσσα. Ο Γοργίας δεν επιχείρησε να μειώσει την αξία της αισθητής αντίληψης, αλλά εισήγαγε την επιστήμη του λόγου, προβαίνοντας στην αποσύνδεση της αξίας του λόγου από την αντικειμενική και καθαυτό πραγματικότητα. Με αυτό τον τρόπο πέτυχε την αληθινή αυτονομία του λόγου⁴¹.

Την άποψη αυτή ισχυροποίησε ο Γοργίας διευκρινίζοντας τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στις λέξεις και τα υφιστάμενα όντα. Συνεπώς δεν υπάρχει ταύτιση ανάμεσα στη γλώσσα και στα πράγματα. Τα πράγματα είναι ένα έξωθεν κίνητρο για τις λέξεις μέσω των οποίων μνηύονται. Οι λέξεις είναι τα σύμβολα που προέρχονται από την αντιληπτική συνάντηση με τα πράγματα, τα οποία

³⁶ Σ. Τριαντάρη, *Η Ρητορική, η Τέχνη της Επικοινωνίας από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο. Η επικαιροποίηση της Ρητορικής και η εξέλιξή της*, Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2016, 65-114.

³⁷ J. Poulakos & T. Poulakos, *Classical Rhetorical Theory*, Houghton Mifflin Company, Boston -New York 1999, 89-118.

³⁸ J. A. Herrick, *The History and the Theory of Rhetoric. An Introduction*, J. Becker, USA 2001, 32.

³⁹ J. Poulakos & T. Poulakos, *Classical Rhetorical Theory*, 90-92. Κύρκος, Βασίλειος Α. *Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός και Σοφιστική*. Ιωάννινα: Β. Κύρκος, 1986:170-184, 222-226.

⁴⁰ Δ. Ζ. Ανδριόπουλος, *Αρχαία Ελληνική γνωσιοθεωρία. Συμβολή στη διερεύνηση του προβλήματος αντίληψη και γνώση*, Εστία, Αθήνα ³1995, 105-106.

⁴¹ J. I. Porter, «The Seductions of Gorgias», *Classical Antiquity* 12/2 (1993), 270.

έχουν τη φύση τους -όχι αυτή που εμείς θέλουμε- καθώς αυτά βρίσκονται έξω από την ανθρώπινη σημασία και το νόημα⁴². Κατά τον Γοργία η γλώσσα λειτουργεί κατά τη βούληση του ομιλητή. Συνεπώς μπορεί να δημιουργήσει ή να διαλύσει την πραγματικότητα. Επομένως, δεν μπορούμε να επικοινωνήσουμε με τις αισθητές πραγματικότητες, τις οποίες επικαλούμαστε με κομπασμό στη γλώσσα μας. Οι άνθρωποι τείνουν συνήθως σε γλωσσικές ταυτολογίες και σε μια επικοινωνία μέσω των λέξεων, χωρίς να προσεγγίζουν το μη ον, γι' αυτό και καταφεύγουν απλά στη νόθευσή του. Η γλώσσα εμφανίζεται να έχει τη δική της αυτόνομη περιοχή. Το γεγονός αυτό καθιστά την πειθώ κυρίαρχη, διότι δεν υπάρχει αλήθεια πέρα και πάνω από αυτό που ο άνθρωπος θα μπορούσε να πιστέψει⁴³.

Σε αντίθεση με τους Σοφιστές ο Πλάτωνας έδωσε θετική διάσταση στην πειθώ ως το μοναδικό μέσο επικοινωνίας. Επιχείρησε να εντάξει και να αξιοποιήσει τις δυνάμεις της πειθούς στο φιλοσοφικό του σύστημα. Ο φιλόσοφος αναφορικά με τη γλώσσα επικεντρώθηκε στη σχέση που υφίσταται ανάμεσα στα ονόματα και στα πράγματα⁴⁴.

Η άποψη του Πλάτωνα για τη γλώσσα είχε αρκετές εφαρμογές στη ρητορική. Με τις γλωσσικές του απόψεις προειδοποίησε τους ρήτορες να είναι προσεχτικοί στον τρόπο που εκφράζονται και συνάμα χρησιμοποιούν τις λέξεις. Η ρητορική ασκεί τη σαφήνεια στο λόγο και τη σωστή χρήση των ονομάτων που αρμόζουν στα πράγματα. Συμβάλλει, όχι βέβαια στη διαιώνιση της ύπαρξης γλωσσικών κανόνων, αλλά στη σωστή και στην κατάλληλη σχέση ανάμεσα στη φύση των πραγμάτων και στη γλώσσα ως ένα εργαλείο μίμησης. Ο Πλάτωνας με τη θεωρία του για τη γλώσσα δίνει προτεραιότητα στην πειθώ, που είναι ο σπουδαιότερος σκοπός της ρητορικής. Οι ρήτορες, οι οποίοι θα υιοθετήσουν την πλατωνική θέση για τη γλώσσα θα επιχειρήσουν να διδάξουν στο ακροατήριό τους ό,τι ακριβώς είναι ο κόσμος. Θα μπορέσουν να ασκήσουν ορθή κριτική στους γλωσσικούς τρόπους που χρησιμοποιούν και να συλλάβουν τις συνεχείς αποσυνδέσεις των πραγμάτων από την πραγματικότητα. Οι ρήτορες που εμπνεύστηκαν από την πλατωνική αντίληψη για τη γλώσσα έχουν τη δυνατότητα να διδάξουν την αξία της πειθούς⁴⁵. Ο Πλάτωνας αντιλήφθηκε τη γλώσσα ως εργαλείο ερμηνείας και

⁴² Γοργίας, *Σέξτου Ἐμπειρικοῦ: Περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ περὶ φύσεως, Πρὸς Μαθηματικούς VII*. Μετάφραση: Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 1999, 84. Πρβλ. J. Poulakos & T. Poulakos, *Classical Rhetorical Theory*, 95.

⁴³ Th. G. Rosenmeyer, «Gorgias, Aeschylus, and AVIATE», *AJP* 76 (1995), 232. Πλάτων, *Κρατύλος* 435d, 5-6. Μετάφραση: Γ. Κεντρωτής. Πόλις, Αθήνα 2001, 308-309. Αναφορικά με τη σπουδαιότητα που είχαν οι ιδέες στη θεωρία του Πλάτωνα για τη γνώση και τη γλώσσα, βλ. A. Defez, «Wittgenstein and Plato. Connections, Comparisons and Contrasts», L. Perissinolto & B. R. Camara (eds.), *Plagave Macmillan*, London 2013, 184-185.

⁴⁴ Σ. Τριαντάρη, *Η Ρητορική, η Τέχνη της Επικοινωνίας...*, 87-95.

⁴⁵ J. Poulakos & T. Poulakos, *Classical Rhetorical Theory*, 104-105. Πρβλ. J. S. Murray, «Disputation, Deception, and Dialectic: Plato on the True Rhetoric ("Phaedrus" 261-266)», *Philosophy & Rhetoric* 21/4 (1988), 279.

απόδοσης της κοσμικής πραγματικότητας, καλλιέργησε μέσα από το συσχετισμό της γλώσσας με τον κόσμο τη δυναμική σχέση της φιλοσοφίας με τη ρητορική και της έδωσε την ομιλητική τέχνη της ρητορικής, τη λειτουργία της απόκτησης της γνώσης μέσα από τη γλωσσική αλληλεπίδραση⁴⁶.

Σε αντίθεση με τον Πλάτωνα που θεώρησε τη γλώσσα ως το μέσο που ενώνει τις λέξεις με τα πράγματα, ο Ισοκράτης αντιλήφθηκε τη γλώσσα ως το θεμέλιο του ανθρώπινου πολιτισμού. Στο στοχασμό του Ισοκράτη η γλώσσα είναι η δύναμη του ανθρώπινου πολιτισμού. Ο Ισοκράτης επικέντρωσε την προσοχή του στη δημιουργική δύναμη της γλώσσας και κυρίως στην αντίληψη ότι οι άνθρωποι μπορούν με τη βοήθεια της γλώσσας να δημιουργήσουν ό,τι ακριβώς δεν υπάρχει στη φύση. Ο Ισοκράτης αντιλήφθηκε τη γλώσσα ως βασικό παράγοντα για την ύπαρξη της κοινωνίας και των πολιτικών θεσμών, για τη συγκρότηση των ηθικών και αισθητικών πεδίων και για τη συμβουλευτική και την επιστημολογική εξέλιξη. Η γλώσσα εξηγεί ό,τι στην πραγματικότητα συμβαίνει αναφορικά με το σύνολο των ανθρώπινων ικανοτήτων⁴⁷.

Στον Ισοκράτη η γλώσσα απηχούσε την πολιτική δράση, την ηθική συμπεριφορά και την ταυτότητα του πολίτη⁴⁸. Ο Ισοκράτης έδωσε έμφαση στην κοινωνική μορφή της σύμπνοιας ως την πιο θεμελιώδη συνέπεια της ανθρώπινης γλώσσας⁴⁹.

Ο Ισοκράτης υπερασπίστηκε τη δύναμη του λόγου και ανέδειξε την προσωπική φιλοδοξία του να ενισχύσει τη φήμη του μέσα από το μεγαλείο του λόγου, τη δύναμη της ρητορικής, που καθιστά τον άνθρωπο προσωπικότητα μεστή από φρόνηση και σοφία, καθώς και χρήσιμη για τη λήψη σημαντικών αποφάσεων σε όλα τα πεδία του ανθρώπινου πολιτισμού. Η γλωσσική προβολή καθιστά τον Ισοκράτη και τον κάθε δεινό ρήτορα καινοτόμο και εντυπωσιακό. Η προβολή του δημόσιου πολιτικού, ρητορικού λόγου στον Ισοκράτη, σε μια σύνθετη μορφή μαζί με τον δημοκρατικό απόηχο της γλώσσας στους Σοφιστές και την ανάδειξη της δύναμης της πειθούς στο Πλάτωνα, απαντά στις απόψεις του Αριστοτέλη για τη γλώσσα, στην οποία απέδωσε μεγάλη σπουδαιότητα για τον ανθρώπινο βίο μέσα από την ανάδειξη της ποικιλοτήτάς της⁵⁰.

⁴⁶ J. Hinks, «Plato's rhetorical theory: Old perspectives on the epistemology of the new rhetoric», *Central States Speech Journal* 32/3 (1981), 160-176.

⁴⁷ T. Poulakos, *Speaking for the Polis. Isocrates' Rhetorical Education*, University of South Carolina Press, Columbia, South Carolina 1997, 1. Σύμφωνα με τον T. Poulakos, ο Ισοκράτης είτε ως φιλόσοφος είτε ως θεωρητικός πολιτικός έδωσε προτεραιότητα στην πρακτική γνώση.

⁴⁸ E. V. Haskins, «Rhetoric between orality and literacy: Cultural memory and performance in Isocrates and Aristotle», *Quarterly Journal of Speech* 87/2 (2001), 158-178.

⁴⁹ Ισοκράτης, *Νικοκλής ἢ Κύπριοι*. Στο Ισοκράτης, *Άπαντα*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Σ. Παπαϊωάννου. Κάκτος, Αθήνα 1993, 204-205. Πρβλ. J. Poulakos & T. Poulakos, *Classical Rhetorical Theory*, 105-106.

⁵⁰ Αναφορικά με τον Ισοκράτη, βλ. Σ. Τριαντάρη, *Η Ρητορική, η Τέχνη της Επικοινωνίας...*, 95-102.

2. Η κοινωνικοπολιτική σημασία της γλώσσας στον Αριστοτέλη

Τη σπουδαιότητα της γλώσσας ανέδειξε και ο Αριστοτέλης, δίνοντας κυρίως έμφαση στην ποικιλότητά της. Συγκεκριμένα, διέκρινε τις χρήσεις της γλώσσας σε τρεις κατηγορίες: τη θεωρητική, την πρακτική και την παραγωγική. Ταύτισε τις περιοχές της μελέτης που συνδέονταν οι τρεις κατηγορίες ως εξής: α) η θεωρητική περιλαμβάνει περιοχές, όπως αυτές της φιλοσοφίας και της επιστήμης, β) η πρακτική περιλαμβάνει την πολιτική και την ηθική και γ) η παραγωγική περιλαμβάνει τη ρητορική, τη λογοτεχνία και την ποίηση⁵¹.

Ο φιλόσοφος διείδε τη χρησιμότητα της γλώσσας μέσα από πολλές οπτικές στο πλαίσιο της ανθρώπινης φυσιολογίας. Εξέτασε τον ήχο της γλώσσας, το ρυθμό της φωνής, το πώς παράγεται ο ήχος από τη φωνή, εξήγησε τις διαφορές στις ιδιότητες της φωνής, καταλήγοντας ότι προϋπόθεση για να ζούμε καλά και να επικοινωνούμε σωστά με τους άλλους είναι η καλή άρθρωση της γλώσσας⁵².

Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* σημειώνει: «Και απ' όλα τα ζώα μόνον ο άνθρωπος έχει το χάρισμα του έναρθρου λόγου. Ο άναρθρος λόγος φανερώνει το λυπηρό και το ηδονικό. Γι' αυτό τον διαθέτουν και τα άλλα ζώα (αυτή είναι η δυνατότητα της φύσης τους, να έχουν δηλαδή την αίσθηση του λυπηρού και του ηδονικού και αυτά τα αισθήματα να τα δηλώνουν το ένα στο άλλο). Όμως ο έναρθρος λόγος υπάρχει για να εκφράζει το συμφέρον και το βλαβερό και συνακόλουθα το δίκαιο και το άδικο επίσης. Διότι αυτό είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπου εν σχέσει με τα άλλα ζώα, δηλαδή αυτός μόνον να αντιλαμβάνεται τι είναι καλό και τι κακό, τι δίκαιο και τι άδικο και τα άλλα»⁵³. Ο Αριστοτέλης στο χωρίο αυτό επισήμανε αφενός τη θεωρητική χρήση της γλώσσας, εφόσον το υποκείμενο, δηλαδή ο άνθρωπος, διαμέσου της λογικής του με την οποία ξεχωρίζει από τ' άλλα ζώα, κατανοεί τη θέση των πραγμάτων και εξετάζει την αλήθεια, την οποία ακολούθως απευθύνει στους άλλους διαμέσου του λόγου, της γλώσσας. Στο θεωρητικό της πλαίσιο η γλώσσα αναδεικνύεται ως γνωστικό εργαλείο⁵⁴.

Η διάκριση του ανθρώπου από τα ζώα με βασικό παράγοντα τη λογική, η οποία συμβάλλει σημαντικά στη διαμόρφωση της ομιλίας του, αναδεικνύει την πρακτική χρήση της γλώσσας, η οποία αφορά στη συμπεριφορά, στο ήθος του ανθρώπου απέναντι στους συνανθρώπους του στο πλαίσιο των κοινωνικοπολιτικών τους σχέσεων. Σε αυτή τη φάση η γλώσσα καθίσταται όργανο επικοινωνίας που μπορεί να επηρεάσει την συμπεριφορά του ατόμου ή του ακροατηρίου, καθώς και τη συλλογική πράξη. Η πρακτική χρήση της γλώσσας

⁵¹ G. Heilbrunn, «Ρητορική και δύναμις κατά τον Ισοκράτη», στο Τζαλλήλα, Λένια & Σπαθαράς, Δήμος Γ. (επιμ.), *Πειθώ η ρητορική - δεκατρία μελετήματα συλλογικό*, Σμίλη, Αθήνα 2003, 342-383. Σ. Τριαντάρη, *Η Ρητορική, η Τέχνη της Επικοινωνίας...*, 102.

⁵² Σ. Τριαντάρη, *Η Ρητορική, η Τέχνη της Επικοινωνίας...*, 103-105.

⁵³ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1253a₁₀₋₁₈ (Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Δ. Παπαδής, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006, 280-283).

⁵⁴ R. McKeon, *The Basic Works of Aristotle*, Random House, New York 1946, 195. Πρβλ. Σ. Τριαντάρη, *Η Ρητορική, η Τέχνη της Επικοινωνίας...*, 105.

έχει ως γνώμονα την αποτελεσματικότητα της επικοινωνίας ή όπως θα λέγαμε τη σωστή της διαχείριση από μέρους του ρήτορα, ο οποίος ως πομπός θα στείλει το μήνυμα στο ακροατήριό του και αυτό με τη σειρά του θα πρέπει να το κατανοήσει και να το οικειοποιηθεί, επιτυγχάνοντας έτσι ο ρήτορας τον επηρεασμό του⁵⁵. Επαρκές κριτήριο γι' αυτήν την επιδίωξη του ρήτορα είναι η πειθώ, η οποία καταδεικνύεται μέσα από τον τρόπο συγκρότησης του λόγου του, επιχειρώντας, έχοντας συνείδηση και κοινωνική ευθύνη, να παρουσιάσει τις θέσεις του για ένα σημαντικό ζήτημα και να εκφράσει στο ακροατήριο τις εικασίες, τις οποίες αυτό πρέπει να λάβει υπόψη. Η πειθώ που ασκεί ο ρήτορας είναι αφενός λογική, καθώς θα πρέπει να παρουσιάσει εκείνα τα επιχειρήματα που βασίζονται σε λογικές αποδείξεις. Αφετέρου είναι ψυχολογική, διότι θα πρέπει ο ίδιος να αποτελέσει με το χαρακτήρα του πρότυπο ηθικής συμπεριφοράς, ώστε να γίνει πιστευτός, κερδίζοντας την εμπιστοσύνη του ακροατηρίου και προξενώντας συγκίνηση διεγείρωντας τα πάθη του⁵⁶.

Με μια πρώτη ματιά φαίνεται ότι ο Αριστοτέλης προσέγγισε την αντίληψη των Σοφιστών, οι οποίοι κατανόησαν τη γλώσσα ως μια δύναμη πίσω από την πράξη και έδωσαν τη δυνατότητα στις λέξεις να σχετίζονται με τις ακροάσεις παρά με τις αφηρημένες ιδέες. Ωστόσο, ο Αριστοτέλης ήταν αντίθετος προς τη σοφιστική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η γλώσσα ανεξαρτητοποιείται από την πραγματικότητα, της οποίας η σημασία προέρχεται από τις διαφορές που υφίστανται μεταξύ των ίδιων των λέξεων. Ο Αριστοτέλης υποστήριξε ότι οι λέξεις συνδέονται με τη σκέψη, εφόσον την αντιπροσωπεύουν. Η έννοια στην πρακτική χρήση της γλώσσας τροφοδοτείται από τις ανθρώπινες πράξεις, που είναι το αποτέλεσμα των λογικών επιχειρημάτων⁵⁷.

Την πρακτική χρήση της γλώσσας ανέδειξε ο Αριστοτέλης στα *Ἠθικά Νικομάχεια*⁵⁸ και κυρίως στα *Πολιτικά* του. Την πρακτική χρήση της γλώσσας συνδέσε με την παραγωγική τέχνη στη *Ρητορική* του, προσδιορίζοντας τη ρητορική ως ηθικό κλάδο της πολιτικής επιστήμης⁵⁹. Με την παραγωγική χρήση της γλώσσας ο Αριστοτέλης έκανε το λόγο αισθητικά πιο καλλιτεχνικό, αποσκοπώντας στη διαπαιδαγώγηση του ακροατηρίου μέσα από την αισθητική διάσταση της επικοινωνίας, καλλιεργώντας έτσι και τα αισθητικά αισθητήρια. Με

⁵⁵ R. McKeon, *The Basic Works of Aristotle*, 195. Ο McKeon διευκρινίζει ότι στην πρακτική χρήση της γλώσσας βασικά κριτήρια είναι η επίδραση της γλώσσας ή του λόγου στον ηθικό έλεγχο, τις επιθυμίες ή τις καταδικαστικές αποφάσεις. Αντιθέτως, στη ρητορική το κριτήριο και καθοριστικός παράγοντας είναι ο βαθμός επίδρασης του ρήτορα σ' ένα ακροατήριο με συγκεκριμένο χαρακτήρα.

⁵⁶ Αναφορικά με τη λογική και ψυχολογική πειθώ, βλ. Σ. Τριαντάρη, *Η Ρητορική, η Τέχνη της Επικοινωνίας...*, 50-64.

⁵⁷ Ο.π., 106.

⁵⁸ Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια* (Τόμ. Α', Βιβλία Α'-Δ' & Τόμ. Β', Βιβλία Ε'-Κ'. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Δ. Λυπουρλής, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006).

⁵⁹ Αριστοτέλης, *Ρητορική Α'-Β'* (Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Δ. Λυπουρλής, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2002). Πρβλ. J. Poulakos & T. Poulakos, *Classical Rhetorical Theory*, 114.

αυτό τον τρόπο, ο καλλιτέχνης ρήτορας/πολιτικός διαμορφώνει ορθά τα αισθητικά επινοήματα της γλώσσας (λεκτικά, υφολογικά σχήματα)⁶⁰.

Ο Αριστοτέλης κατανόησε τη γλώσσα ως δημιούργημα του ανθρώπινου μυαλού. Από τη θέση αυτή συνένωσε εύστοχα την πρακτική και την παραγωγική χρήση της γλώσσας, δίνοντας τη δυνατότητα στο ρήτορα και πολιτικό να δαμάσει το λόγο, ισχυροποιώντας έναν κώδικα επικοινωνίας στον οποίο συνδέονται ο ηθικά πρακτικός και αισθητικά καλλιτεχνικός λόγος, με απώτερο στόχο να προσδιορίζει κάθε φορά το πολιτικό γίνεσθαι και, επενδύοντας τη γνώση στην πράξη, να ενισχύει την ταυτότητά του ως πολιτικού ηγέτη.

3. Ο πολιτικός λόγος του Αριστοτέλη

Φυσικά ο Σταγειρίτης⁶¹ είχε πλήρη συνείδηση ότι η δημοκρατία πέρα από την ηθικά και αισθητικά λεκτική πληρότητα απαιτούσε η πρακτική χρήση της γλώσσας να ερείδεται στην εμπειρική κυρίως πραγματικότητα, ώστε να παγιωθεί ως το ιδανικό πολίτευμα στην πολιτεία. Λογικό επόμενο ήταν κατά τη χρονική περίοδο των ταξιδιών του να συγκεντρώσει 158 Πολιτείες, μορφές διακυβέρνησης ή συνταγμάτων πλήθους ελληνικών πόλεων, προκειμένου να πείσει τον κοινό νου για τη ρεαλιστική απεικόνιση μιας εξαιρετικά ποιοτικής και εκλεκτικής δημοκρατίας. Με βασικό επιχείρημα τη λεγόμενη «αθροιστική θεωρία», απότοκο της θεωρητικής χρήσης της γλώσσας, έμελε να χαρτογραφήσει εξαντλητικά μορφές πολιτικής και πρακτικής που υπερασπίζονται ένα σύστημα διακυβέρνησης αντιπροσωπευτικό, συνεπικουρούμενο από τις αξίες της ισηγορίας, της ισότητας και της ελευθερίας.

Συγκεκριμένα θεώρησε αυτονόητο πως οι πολλοί ως οργανική ολότητα, λειτουργώντας συλλογικά υπερκεράζουν την αρετή και τη φρόνηση των λίγων εξαιρετικής φύσης⁶². Έχοντας στραμμένη τη ματιά του στον θεωρητικό του δημοκρατικού πολιτεύματος αβδηρίτη σοφιστή, τον Πρωταγόρα⁶³, υποστήριξε ότι το πολιτικό αισθητήριο δύνανται να το κατέχουν και οι πολλοί, γιατί απλούστατα είναι ένα συλλογικό αγαθό.

Από την άλλη όμως ο Πλάτωνας, θεωρώντας τον Λεοντίνο και την ομήγυρή του εμπνευστές της πολιτικής πολυπραγμοσύνης του πλήθους, υποστηρίζει ότι ο ειδικός οφείλει να πρωταγωνιστεί τόσο σε ειδικά και τεχνικά θέματα όσο και στα

⁶⁰ Περισσότερα γι' αυτό, βλ. J. Roulakos & T. Roulakos, *Classical Rhetorical Theory*, 114-115.

⁶¹ Ch. Rapp, *Εισαγωγή στον Αριστοτέλη* (μτφρ. Ηλ. Τσιριγκάκη, επιμ. Π. Θανάσά), Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα 2012, 103-112.

⁶² Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1281b. Πρβλ. Δημοσθένης, *Κατὰ Μειδίου*. Μετάφραση: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου. Ακαδημία Αθηνών, βιβλιοθήκη Ελλήνων συγγραφέων, Αθήνα 1989, 140. Θουκυδίδης, *Ίστορία* 6. Μετάφραση: Α. Ι. Γιαγκόπουλος, Θ. Π. Τσιόγκας - επιμέλεια σειράς: Δημ. Λυπουρλής, Θ. Μαυρόπουλος, Κων. Ζήτρος, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006, 39 κ.εξ.

⁶³ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 319bc (Πρόλογος, μετάφραση: Η. Σπυρόπουλος - επιμέλεια: Δ. Λυπουρλής, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2009).

κοινά⁶⁴. Φαίνεται ότι διαμόρφωσε αυτή την άποψη ακολουθώντας τη σωκρατική επιταγή πως η γνώμη μας για την αρετή δεν πρέπει να πλάθεται, όπως οι δικαστικές αποφάσεις⁶⁵, με την έννοια ότι τέτοιου τύπου θέματα ανήκουν στη δικαιοδοσία των ειδικών και όχι του πλήθους.

Μέσα σ' αυτόν τον κυκεώνα διχογνωμιών, λόγου και αντίλογου για τα επίχειρα της ρητορικής, ο γιος της Φαιστίδος ήταν επόμενο να επηρεασθεί από τον μέντορά του σε θέματα που σχετίζονταν με την υπευθυνότητα και το ήθος του πλήθους. Ωστόσο, ζώντας την κάθε στιγμή παρακμής της αθηναϊκής πολιτείας δεν γινόταν να μην διαχωρίσει με σαφήνεια και ακρίβεια την εργαλειακή ισχύ της τέχνης της πειθούς, περιοχή της παραγωγικής χρήσης της γλώσσας, από το δυσαρμονικό τρόπο με τον οποίο την ασκούσαν μέχρι τότε οι εκπρόσωποί της. Κατάφερε να επιδοκιμάσει τη συλλογική εξουσία, όχι τόσο από σεβασμό στη δημοκρατική παράδοση της πόλης, αλλά κυρίως χάρη στα ισχυρά και πειστικά επιχειρήματα, τα οποία βασάνιζαν το μυαλό του.

Χαρακτηριστικά αξίζει να γίνει αναφορά τουλάχιστον σε εκείνους τους συλλογισμούς που τεκμηριώνουν την αδιαμφισβήτητη υπεροχή της δημοκρατίας. Ειδικότερα τονίζει ότι πρόκειται για το σταθερότερο πολίτευμα, αφού είναι το πλέον αδιάφθορο και επιτυγχάνει την ισορροπία και τη συνοχή στην κοινωνία⁶⁶. ακολούθως υπερτονίζει ότι είναι αυτό που καθιέρωσε μια ομαλή εναλλαγή όλων των πολιτών στα διάφορα αξιώματα⁶⁷. Παρατηρείται επίσης στο λόγο που μεταχειρίζεται ο Αριστοτέλης ότι η δύναμή του, αλλά και η ποιοτική φύση του είναι τέτοια που γοητεύουν και τον δαήμονα ακροατή⁶⁸, αφού κάνει χρήση τόσο του πρακτικού λόγου, προκειμένου η επικοινωνία με τον απλό πολίτη να καταστεί αποδοτική, όσο και του παραγωγικού, καθώς η μετρημένη και προσεκτική επιλογή των λέξεων οδηγούν στη πειθώ, τέρποντας με την αισθητική τους πληρότητα.

Με λόγο στοχαστικό και συνάμα λιτό, με γοητευτική καθαρότητα σκέψης, χωρίς καμία πρόθεση απλά να εντυπωσιάσει, αλλά μάλλον να κατατοπίσει και να καθοδηγήσει τη σκέψη, χρησιμοποιεί λίγα επίθετα καίριας σημασίας, ενώ οι ρηματικοί τύποι είναι πυκνοί. Η ποιοτική ρητορεία του, στοιχισμένη με τη φιλοσοφική του διάνοια, και ταυτόχρονα τα ρεαλιστικά παραδείγματά του, παρμένα από την εμπειρία του καθημερινού βίου, πείθουν για την πρωτοκαθεδρία της αθροισμένης αρετής και οξυδέρκειας. Συνάγεται ότι η ποικιλότητα της γλώσσας τον κατευθύνει στο σημείο αυτό να κάνει χρήση και των τριών κατηγοριών αυτής, της θεωρητικής, της πρακτικής και της παραγωγικής. Έτσι,

⁶⁴ Πλάτων, *Νόμοι*, 700a-701b (Μετάφραση, επιμέλεια: Αθ. Κουτρομπάς, Γεωργιάδης- Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Αθήνα 2007).

⁶⁵ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι φιλοσόφων II*, 42 (Μετάφραση: Ν. Κυργιόπουλος, Πάπυρος, Αθήνα 1975).

⁶⁶ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1259b 9-27.

⁶⁷ Ό.π., 1261a₂₉.

⁶⁸ Σ. Τριαντάρη, *Η Ρητορική, η Τέχνη της Επικοινωνίας...*, 106.

καθίσταται απολύτως δικαιολογημένη θεωρητικά και πρακτικά η διεκδίκηση του πλήθους να είναι ο φορέας της εξουσίας.

Η πειστικότητα όμως και ο εκλεπτυσμένος λογικά, ηθικά και αισθητικά λόγος του πιθανότατα δεν θα είχε την προσδοκώμενη αποδοχή, αν δεν συνοδευόταν από μια τεχνική που μόνο ο Αριστοτέλης εφαρμόζει. Με προπομπό περιοχές της θεωρητικής χρήσης της γλώσσας, όπως τη φιλοσοφική παιδεία και την επιστήμη, εντοπίζει τα αδύναμα σημεία των συλλογισμών του, προλαμβάνοντας τις ενστάσεις ακόμη και του διαχρονικού κριτικού αναγνώστη. Έτσι, δεν μπορεί να φαντασθεί πως το πλήθος, που δεν απαρτίζεται από πλούσιους ή από ανθρώπους που διαφέρουν ιδιαιτέρως για κάποια αρετή⁶⁹, νομοτελειακά καθίσταται ικανό με απόλυτο τρόπο να κυριαρχεί στην αθηναϊκή πολιτεία.

Η ερμηνεία του συγκεκριμένου χωρίου δεν επιτρέπει πολλαπλές επιλογές στα ανώτατα αξιώματα ακόμη και στο πολίτευμα, που οι αθροισμένες ικανότητες των πολλών είναι το μέσο το οποίο διορθώνει όλα τα κακά, κρίνεται αναγκαίο να εξαιρούνται οι μάλλον τυχαίοι εκπρόσωποι του πλήθους και να επιβάλλονται αυτοί που είναι ικανοί να λαμβάνουν αποφάσεις ως άτομα και όχι ως σύνολο. Σε διαφορετική περίπτωση, όταν ο πολιτικός ταγός δεν ανταποκρίνεται στο ομηρικό ιδανικό, να είναι δηλαδή «μύθων τε ρήτηρ ἔργων τε πρηκτήρ», τότε οι ανατροπές και οι κοινωνικές εντάσεις είναι αναπόφευκτες. Η αίσθηση του δικαίου και τα πνευματικά-ηθικά στοιχεία που απαιτούνται, όπως και η αδήριτη χρέια να παίρνονται κρίσιμες αποφάσεις με μια κατάφαση ή άρνηση αποτελούν μια επιτηδειότητα που χαρακτηρίζει τον μέτοχο μιας ρητορικής-φιλοσοφικής εκπαίδευσης. Καλύτερο μέσο για να εμπεδώσει τη λογικά τεκμηριωμένη άποψή του από τη παραγωγική χρήση της γλώσσας δεν υφίσταται.

Γίνεται επομένως διακριτό ότι ο διδάχος του Αλεξάνδρου ανακάλυψε την ορθή τομή, οι πολίτες να ασκούν το καθήκον τους στα διάφορα όργανα της εξουσίας, αλλά οι ίδιοι να μην συμμετέχουν στα ανώτατα αξιώματα⁷⁰, αφού αντικειμενικά δεν διαθέτουν τις ανάλογες αρετές. Χωρίς την απαραίτητη ρητορική ευθύτητα και το μεστό ποιοτικό λόγο του μεθοδικότερου νου της αρχαιότητας, θύελλα αντιδράσεων θα έγειρε το πρώτο άκουσμα αυτών των ρηζικέλευθων, όμως συνάμα αληθινών απόψεων που βασίζονται στην ακριβή γνώση της πραγματικότητας και είναι σύμφωνες με τη λογική. Τεκμαίρεται τέλος ότι η αποδοχή μιας εξαιρετικής εκτίμησης εξαρτάται από τον ποιοτικά χαρισματικό και συστηματικό παραγωγικό λόγο που αρθρώνει ο αγορητής, ο οποίος είναι ικανός να ακροάται το σφυγμό της εποχής.

Φυσικά δεν πρέπει να λησμονηθεί πως ο λόγος γίνεται για έναν φιλόσοφο με απaráμιλλη συνθετική διάνοια και ασύγκριτη εξηγητική ρώμη. Αυτό που αναμένεται είναι με ακόμη αυστηρότερο τρόπο να καθορίσει με περισσή πειθώ το προβάδισμα της αληθινής δημοκρατίας, πλαισιωμένης με τα εν γένει

⁶⁹ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1281b24.

⁷⁰ Ό.π., 1281b 24-34. Πρβλ. Ι. Τουλουμάκος, *Η δημοκρατική επιχειρηματολογία στα Πολιτικά του Αριστοτέλη*, 1ο μέρος, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2003, 96-98.

χαρακτηριστικά της αναβαπτισμένης γνήσιας ρητορείας και τελικά αυτό πράττει, δίνοντας προτεραιότητα στην παραγωγική χρήση της γλώσσας.

Αποφασίζει σ' ένα πολιτικά και κοινωνικά ιδιαίτερο περιβάλλον, αυτό των Αθηνών, όπου έχει παρεισφρήσει η ιδιοτέλεια και η προσωπική προβολή με τον ερχομό των εκτός τειχών ρητόρων, εκπροσώπων μιας απατηλής ρητορείας, να αντιτάξει με διαλεκτική⁷¹ και γνήσια ρητορική ακρίβεια όλες τις δυνατές, θετικές και αρνητικές, μορφές του κατά τα άλλα αισιόδοξου δημοκρατικού πολιτεύματος. Οι περιοχές της παραγωγικής χρήσης του λόγου της ρητορικής, αλλά και της λογοτεχνίας, όπως πρακτικά τη διδάχτηκε από το μεγαλύτερο λογοτέχνη όλων των εποχών, τον Πλάτωνα, προστίθενται αρμονικά πλέον στον αγώνα για μια «ρεαλιστική ουτοπία». Δηλαδή ο Σταγειρίτης, έχοντας υπόψη του τις τρεις κατηγορίες χρήσης της γλώσσας, θεωρεί πως το δημοκρατικό πολίτευμα ανήκει στα επίχειρα κυρίως του πρακτικού λόγου. Εξάλλου, δεν πρόκειται για κάποια λογική αδυνατότητα και επομένως δικαιολογημένα προσδοκά την επίτευξη κάποιων στόχων που μοιάζουν ανέφικτοι⁷².

Διακαής πόθος του Αριστοτέλη είναι οι πολίτες της Αθήνας, παρά την εκπαίδευσή τους στην Γοργία ρητορεία, να σταθούν στο ύψος τους ως πολίτες του «πρυτανεΐου τῆς σοφίας»⁷³ και να κατανοήσουν πως η προϊούσα παρακμή της πολιτείας μπορεί να αποσοβηθεί, αν συνειδητά στρέψουν τη ματιά τους στην αλήθεια μιας ποιοτικής δημοκρατίας. Έτσι δίνει την ευκαιρία στο αθηναϊκό κοινό, χρησιμοποιώντας τον πρακτικό και παραγωγικό λόγο, να κατανοήσει όλες τις δυνατές μορφές δημοκρατίας, να εντοπίσει μικρές ή μεγάλες διαφορές σ' αυτές και πραγματιστικά να επιλέξει την καταλληλότερη.

Ο Αριστοτέλης με την πρόταξη της παραγωγικής και εν μέρει πρακτικής χρήσης της γλώσσας τονίζει την επίδραση του εκλεκτού ρητορικού λόγου σε αυτόν τον ορισμό της δημοκρατίας, καθώς υπερισχύουν δύο ποιοτικά χαρακτηριστικά, η ελευθερία, ως πολιτικό-ηθικό κριτήριο, και η ταξική διαστρωμάτωση των πολιτών της συγκεκριμένης Πολιτείας, ως πολιτικό-τεχνοκεντρικό κριτήριο⁷⁴. το τρίτο στοιχείο κατά την αξιολόγηση του φιλοσόφου είναι ποσοτικό και αφορά στον αριθμό των φορέων της εξουσίας. Εμμένοντας στα ποιοτικά χαρακτηριστικά του πολιτεύματος της λαϊκής κυριαρχίας διαπιστώνουμε ένα ιδιάζουσας κλάσης πέρασμα του Αριστοτέλη στην αξία της ελευθερίας. Δηλαδή ξεκινά από μία αρνητική ποιότητα, το έλλειμμα πλούτου των κατεχόντων την εξουσία, και μεταβαίνει στην πολύτιμη ελευθερία, θέλοντας μάλλον να επισημάνει τη θεμελίωση του δικαιώματος συμμετοχής όλων των πολιτών σε όλα σχεδόν τα αξιώματα της πόλης. Επομένως στη δημοκρατία αρκεί η ελευθερία για να

⁷¹ Στον Φαίδρο, η γνήσια Πλατωνική ρητορική κατά βάση συμπορεύεται με τη διαλεκτική, αλλά ο Αριστοτέλης εννοεί τη «διαλεκτική» ως τεχνική να επιχειρηματολογούμε με βάση ξένες απόψεις.

⁷² Βλ. J. Rawls, *The Law of Peoples, with "The Idea of Public Reason Revisited"*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 2001, 112-118.

⁷³ Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 337d.

⁷⁴ Ο.π., 1290b 18-19.

εξασφαλίζει τη συμμετοχή στην εξουσία, ενώ στα άλλα πολιτεύματα απαιτούνται και άλλες θετικές ιδιότητες, όπως ο πλούτος⁷⁵.

4. Τα κριτήρια διάκρισης της δημοκρατίας σε είδη κατά τον Αριστοτέλη

Μετά από τον ορισμό της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας ο γιος του Νικόμαχου καταθέτει σε κοινή διαβούλευση το πρώτο είδος δημοκρατίας. Συγκεκριμένα διατείνεται πως κατά την άποψη των υποστηρικτών της δημοκρατίας στο πολίτευμα αυτό κυριαρχεί η ελευθερία, ατομική-πολιτική, και η ισότητα, αφού οι πολίτες ανεξάρτητα της οικονομικής τους κατάστασης έχουν τα ίδια δικαιώματα και προνόμια, συμμετέχοντας ως φορείς της εξουσίας στα πολιτικά. Ισότητα και δικαιοσύνη συμπορεύονται σ' αυτό το είδος, αφού η πρώτη κατά πλειοψηφία καθορίζει τη δεύτερη. Επιπλέον στο είδος αυτό διακρίνονται τόσο στοιχεία φιλοσοφικής παιδείας, δηλαδή θεωρητικής χρήσης της γλώσσας, όσο στοιχεία ηθικής-πολιτικής, δηλαδή πρακτικής χρήσης της γλώσσας.

Δεν είναι τυχαίο που ο φιλόσοφος επισημαίνει ως θεμελιώδεις τις αρχές της ελευθερίας και της ισότητας. Χάρη σε αυτές τις αρχές δημιουργήθηκε το αθηναϊκό μεγαλείο, ενώ πλήθος ανθρώπων συνέρρεαν στο κλεινόν άστυ, για να μορφωθούν ή να μορφώσουν, αναπαράγοντας έναν απαράμιλλα υψηλό πνευματικά και ηθικά πολιτισμό. Όταν κυριαρχεί σε μια πολιτεία η ελευθερία, ο πολίτης καθορίζει ορθολογικά τη συμπεριφορά του, μαθαίνει όχι μόνο να διατυπώνει ελεύθερα πολιτικό λόγο με αρετή, αλλά και να διακρίνει την αληθοφάνεια από την αλήθεια· νομοτελειακά πλέον η κοινωνία οδεύει στην ευδαιμονία. Η επίσης σπουδαία αξία της ισότητας αποτελεί το έρεισμα της ελευθερίας λόγου και πράξεων, ενώ όλοι καθίστανται ικανοί να άρχουν και να άρχονται με γνώμονα την αρχή της πλειοψηφίας.

Παρατηρείται στον Αριστοτέλη ότι, για να εκφράσει τις αρχές της δημοκρατίας, επιτρέπει να γίνει ορατή η χρήση του πρακτικού λόγου, ο οποίος όμως, απαιτεί μια ώριμη παραγωγική γλωσσική επένδυση, ώστε οι αξίες του συγκεκριμένου πολιτεύματος να γοητεύσουν το νου και την ψυχή των ακροατών. Ο εναγκαλισμός αυτός, που και ασφυκτικός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, διαχέεται τόσο στη *Ρητορική* όσο και στα *Πολιτικά*. Ο Αριστοτέλης κατ' ουσία αναδεικνύει μια κοινωνιολογία της γνώμης, πλαισιωμένης με τον πρακτικό λόγο, ο οποίος επικουρεί αποφάσεις για τα επικείμενα· δηλαδή άρρηκτα συνδέεται με τον συμβουλευτικό λόγο.

Με μια πιο προσεκτική ματιά, γίνεται αντιληπτό πως ο Αριστοτέλης προτιμά να τιμά, πάρα να επιτιμά, το ήθος και την ωριμότητα του πλήθους. Ο λόγος του έχει όλα τα στοιχεία μιας ορθολογικά δομημένης αγόρευσης, καθώς πρώτα μας πείθει για τα πλεονεκτήματα της άσκησης της εξουσίας από τους πολλούς, ενώ τώρα δίνει την ιδανικότερη μορφή δημοκρατίας, περιγράφοντας τις τρεις αρχές της: την ισότητα, την ελευθερία και την πλειοψηφία. Όπως ένας αριστοτεχνικός ρητορικός λόγος ξεκινά με ένα ισχυρό επιχείρημα, έτσι και ο συστηματικότερος

⁷⁵ Δ. Παπαδής, *Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, Τομ. 1ος, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001, 231-232.

νους της αρχαιοελληνικής «ρητορικής φιλοσοφίας» αναπαριστά τις μορφές του δημοκρατικού πολιτεύματος, παρουσιάζοντας αρχικά την πιο ρωμαλέα. Στοχάζεται, ταλαντεύεται, διατυπώνει τις σκέψεις του, λαμβάνοντας υπόψη πως ένας ποιοτικός ρητορικός λόγος καταλήγει σε μια ισχυρή δημοκρατία με εκπαιδευμένους πολίτες που δεν φοβάται το «έν μέρει ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν».

Το επόμενο είδος δημοκρατίας έχει ένα κριτήριο που αρχικά φαίνεται παράδοξο, καθώς για την κατάληψη της εξουσίας απαραίτητη κρίνεται η κατοχή περιουσίας. Γρήγορα όμως γίνεται αντιληπτό από τα λεγόμενα του μαθητή του Πλάτωνα πως αυτή πρέπει να μην είναι ούτε πολύ μεγάλη, γιατί το πολίτευμα θα μετέπιπτε στην ολιγαρχία⁷⁶, ούτε πολύ μικρή, γιατί θα στερούσε το δικαίωμα κατάληψης της εξουσίας. Η σκέψη του αποδεικνύεται σφαιρική, αφού οι φορείς της εξουσίας σε αυτό το είδος έχουν το επιτρεπτό όριο περιουσίας, προκειμένου αφενός να έχουν εξασφαλισμένες τις προσωπικές τους ανάγκες, για να υπηρετήσουν απρόσκοπτα το κοινό καλό, αφετέρου να θέτουν κατ' ανάγκη το ατομικό συμφέρον ως προϋπόθεση του συλλογικού, επειδή με τις όποιες αποφάσεις τους θα διακυβεύεται και η προσωπική τους περιουσία. Ωστόσο, η επίδραση του Πλάτωνα, που έδινε προτεραιότητα στην πειθώ, θα κατηύθυνε το πλήθος της Αθήνας να διακρίνει σε αυτό το είδος δημοκρατίας, παρά την εμπειρία της κίβδηλης ρητορείας, δύο μειονεκτήματα: θα αποκλείονταν από την κεντρική πολιτική σκηνή ικανοί πολίτες λόγω οικονομικών δυσκολιών και συνάμα δεν θα επικουρούσαν το κοινωνικό συμφέρον αξιόλογοι άνθρωποι, επειδή, είτε δεν ενδιαφέρθηκαν να αποκτήσουν έστω και κάποια μικρή περιουσία, είτε εξαιτίας συγκυριών την έχασαν.

Μια τρίτη μορφή δημοκρατίας με κύριο ρυθμιστή το νόμο είναι αυτή στην οποία δύνανται οι πολίτες να καταλαμβάνουν τα όποια αξιώματα, αν δεν υπάρχει νομικό κώλυμα. Στο νου του Αριστοτέλη ο σεβασμός στους καλώς κειμένους νόμους εξασφαλίζει την κοινωνική ισορροπία και συνοχή μέσα στην πόλη, ενώ είναι έκδηλη η επιρροή του πρακτικού λόγου, που αναδεικνύει τη συνείδηση και κοινωνική ευθύνη του αγορητή.

Ακολούθως γίνεται αναφορά σε μια παραλλαγή του προηγούμενου είδους, καθώς αξιώματα αναλαμβάνουν όλοι όσοι έχουν την ιδιότητα του πολίτη, ενώ στην πόλη κυρίαρχος καθίσταται και πάλι ο νόμος. Είναι σαφές πως η δικαιοσύνη απονέμεται, όταν οι πολίτες σέβονται τους κανόνες της πόλης και τους εφαρμόζουν, χωρίς ιδιότυπες ερμηνείες και παραλλαγές κατά το δοκούν, είτε των λίγων και ισχυρών, είτε της πλειοψηφίας. Στο σημείο αυτό αναγκαίο κρίνεται να τονισθεί πως ακόμη και οι πολλοί μπορούν να πλανηθούν από έναν ισχυρά πειστικό λόγο επιτήδειων πολιτικών, επίκουρων της απατηλής ρητορείας. Η θέσπιση όμως ορθών, με δημοκρατικές διαδικασίες νόμων και η παρουσία ενεργών πολιτών που λειτουργούν, προτάσσοντας το κοινό συμφέρον, δεν αφήνουν περιθώρια να κάνουν την εμφάνισή τους δημαγωγοί και εντεταλμένοι αγορητές.

⁷⁶ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1294b 10.

Έχοντας συνείδηση της πράξης του ο Αριστοτέλης, ενώ γνωρίζει πως ο νόμος είναι «ό πάντων βασιλεύς⁷⁷», αφήνει να διαφανεί στο τελευταίο είδος δημοκρατίας πως οι δύο όψεις της ρητορικής είναι μια πραγματικότητα. Με λανθάνοντα τρόπο υποδεικνύει στους συμπολίτες του πως, αν αδιαφορήσουν και αψηφήσουν τα επίχειρα της τέχνης του Γοργία και της παρέας του, τότε στην Αθήνα θα κυριαρχήσουν τα ψηφίσματα, τα οποία θα έχουν μεγαλύτερη ισχύ από τους νόμους και υπέρτατη αρχή θα είναι ένας λαός που άγεται και φέρεται από τους δημαγωγούς. Αυτού του τύπου η δημοκρατία αναπόδραστα φέρνει την αδικία και την παρακμή στο σύνολο της πολιτείας⁷⁸.

Γίνεται αντιληπτό πως ο Σταγειρίτης, λόγω της διαλλακτικότητας του χαρακτήρα του, δεν διατυπώνει την προτίμησή του σε κάποιο είδος δημοκρατίας με ενάργεια. Όμως δεν μπορεί παρά να κλονίζεται, βλέποντας την κραταιά δημοκρατία της πόλης των Αθηνών να παρασύρεται από την απαστράπτουσα σκηνογραφικά και λεκτικά παρουσία αγορητών με ακριβή διδασκαλεία και άκρως ιδιοτελή, αλλά κεκαλυμμένη συμπεριφορά. Παρόλο που βρίσκεται ακόμα στην αναζήτηση του ιδανικών μορφών δημοκρατικής διακυβέρνησης, παρόλο που συνδιαλέγεται σε επίπεδο αρχών για το πως κυβερνάται ένα κράτος, αλλά και για το πως μπορεί και πως πρέπει να κυβερνάται, δίνει το τελευταίο και χειρότερο είδος δημοκρατίας γυμνό σε κοινή θέα, απαλλαγμένο από κάθε ευεργετική επίδραση της γλώσσας/λόγου, προσδοκώντας την αφύπνιση των πολιτών.

5. Συμπεράσματα

Ο Αριστοτέλης ενσυνείδητα διείδε την αέναη δύναμη των λέξεων και στάθηκε αδύνατο ο κοινωνικοπολιτικός λόγος του να μην εκπορεύεται από τις τρεις χρήσεις της γλώσσας, τη θεωρητική, την πρακτική και την παραγωγική. Με ικανότητα υποστήριξε ότι ο άνθρωπος «φύσει μὲν ἔστιν ζῶον πολιτικόν», ιεροφάντης της πολιτικής γνώσης. Φυσικά η αντίληψη αυτή θεμελιώνεται στο γεγονός ότι οι άνθρωποι μιλούν, χρησιμοποιούν τη γλώσσα ως γνωστικό εργαλείο και συνάμα ως όργανο επικοινωνίας, δίνοντας εξέχουσα θέση στη λογική, ώστε να καθίσταται η επικοινωνία τελεσφόρα. Τέλος κατανόησε ότι η διαπαιδαγώγηση των πολιτών είναι εφικτή με λόγο αισθητικά καλλιτεχνικό και, παραμερίζοντας μεθόδους που παράγουν λέξεις απατηλές, έδωσε μια άλλη διάσταση στην μετάδοση μηνυμάτων και πληροφοριών. Δηλαδή ο αισθητικά καλλιτεχνικός λόγος, η παραγωγική χρήση της γλώσσας, δεν αποτελεί πολυτέλεια, αλλά παιδαγωγική ανάγκη, ώστε να διαμορφωθούν νοητικά κατασκευάσματα της γλώσσας ορθολογικά, πρακτικά και αισθητικά, θεμελιώνοντας το δημοκρατικό πολίτευμα.

⁷⁷ Πίνδαρος, «Απόσπασμα 169a», στο Πινδάρου τα σωζόμενα: Αποσπάσματα (μτφρ.-επιμ. Κ. Κλεάνθης), Σιάτρα, Αθήνα 2013.

⁷⁸ Κ. Ψυχοπαίδης, *Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός και ο τύραννος. Για την πολιτική σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη*, Πόλις, Αθήνα 1986, 101.

Βέβαιο πρέπει να θεωρείται ότι έχει παγιωθεί στη σκέψη του φιλοσόφου το γεγονός πως ο λόγος της γνήσιας ρητορικής αποτελεί ίσως το μοναδικό ποιοτικό ρυθμιστικό παράγοντα που θα θεμελιώσει την αληθινή δημοκρατία. Κατά συνέπεια η πεποίθηση του Αριστοτέλη πως η ηθική βελτίωση των πολιτών πραγματώνεται μέσω της αληθούς ρητορικής πολιτικής είναι άκρως ρεαλιστική⁷⁹. Η δημοκρατία δεν ακυρώνει κατ' ανάγκη τη βαρβαρότητα, αλλά, πολλές φορές, την επικυρώνει. Όσο ένας λαός αφήνει να κυριαρχούν οι κάθε τύπου δημαγωγοί στην πολιτική σκηνή, αρθρώνοντας φαυλεπίφαυλο λόγο, τόσο πιο βάρβαρος και αυτοκαταστροφικός μπορεί να γίνει.

Ο κορυφαίος λοιπόν πανεπιστήμων φιλόσοφος που ερεύνησε κάθε πτυχή του επιστητού έχει κάθε δικαίωμα να αναγορεύει το λόγο ως ανώτατο άρχοντα της δημοκρατικής πολιτείας, ως εξής: «Οὐκ ἔωμεν ἄρχειν ἄνθρωπον ἀλλὰ τὸν λόγον, ὅτι ἑαυτῷ τοῦτο ποιῆ καὶ γίνεται τύραννος»⁸⁰. Αναδεικνύεται συνεπώς ο ρητορικός λόγος ως «τὸ ἀκρότατον πάντων τῶν ἀγαθῶν» που νομοτελειακά ορίζει το πολίτευμα της δημοκρατίας.

---

⁷⁹ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1281b24.

⁸⁰ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* (εισ.-μτφρ.-σχόλια Δ. Λυπουρλή), Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2006, Ε, 11, 1334α, 41, «Δεν δίνουμε την εξουσία σ' έναν άνθρωπο, αλλά στον λόγο (τη λογική - ομιλία), επειδή οι άνθρωποι ασκούν την εξουσία για τον εαυτό τους και γίνονται τύραννοι».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΗΓΕΣ**

- Αριστοτέλης, *Πολιτικά*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Δ. Παπαδής. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- *Ρητορική Α'-Β'*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Δ. Λυπουρλής. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2002.
  - *Ἠθικά Νικομάχεια*. Τόμ. Α', *Βιβλία Α'-Δ'* & Τόμ. Β', *Βιβλία Ε'-Κ'*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Δ. Λυπουρλής. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- Γοργίας, *Σέξτου Ἐμπειρικοῦ: Περί τοῦ μὴ ὄντος ἢ περὶ φύσεως, Πρὸς Μαθηματικούς VII*. Μετάφραση: Τ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 1999.
- Δημοσθένης, *Κατὰ Μειδίου*. Μετάφραση: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου. Ακαδημία Αθηνών, βιβλιοθήκη Ελλήνων συγγραφέων, Αθήνα 1989.
- Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι φιλοσόφων II*. Μετάφραση: Ν. Κυργιόπουλος. Πάπυρος, Αθήνα 1975.
- Θουκυδίδης, *Ἱστορία 6*. Μετάφραση: Α. Ι. Γιαγκόπουλος, Θ. Π. Τσιόγκας επιμέλεια σειράς: Δημ. Λυπουρλής, Θ. Μαυρόπουλος, Κων. Ζήτρος. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2006.
- Ισοκράτης, *Νικοκλῆς ἢ Κύπριοι*. Στο Ισοκράτης, *Ἄπαντα*. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Σ. Παπαϊωάννου. Κάκτος, Αθήνα 1993.
- Πίνδαρος, *Πινδάρου τα σωζόμενα: Αποσπάσματα*. Μετάφραση, επιμέλεια: Κ. Κλεάνθης. Σιάτρα, Αθήνα 2013.
- Πλάτων, *Νόμοι*. Μετάφραση, επιμέλεια: Αθ. Κουτρομπάς. Γεωργιάδης-Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, Αθήνα 2007.
- *Κρατύλος*. Μετάφραση: Γ. Κεντρωτής. Πόλις, Αθήνα 2001.
  - *Πρωταγόρας*. Πρόλογος, μετάφραση: Η. Σπυρόπουλος - επιμέλεια: Δ. Λυπουρλής. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2009.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Rapp, Christof (¹2012), *Εισαγωγή στον Αριστοτέλη* (μτφρ. Ηλ. Τσιριγκάκη, επιμ. Π. Θανασά), Αθήνα: Εκδόσεις Οκτώ.
- Ανδριόπουλος, Δημήτριος Ζ. (³1995), *Αρχαία Ελληνική γνωσιοθεωρία. Συμβολή στη διερεύνηση του προβλήματος αντίληψη και γνώση*, Αθήνα: Εστία.
- Κύρκος, Βασίλειος Α. (1986), *Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός και Σοφιστική*, Ιωάννινα: Παπαδήμας.
- Παπαδής, Δημήτριος (2001), *Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, Τομ. 1ος, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Heilbrunn, Gunther (2003), «Ρητορική και δύναμις κατά τον Ισοκράτη», στο Τζαλλήλα, Λένια & Σπαθαράς, Δήμος Γ. (επιμ.), *Πειθώ η ρητορική - δεκατρία μελετήματα συλλογικό*, Αθήνα: Σμίλη.
- Τουλουμάκος, Ιωάννης Σ. (2003), *Η δημοκρατική επιχειρηματολογία στα Πολιτικά του Αριστοτέλη*. 1ο μέρος, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.

- Τριαντάρη, Σωτηρία (2016), *Η Ρητορική, η Τέχνη της Επικοινωνίας από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο. Η επικαιροποίηση της Ρητορικής και η εξέλιξή της*. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης.
- Ψυχοπαίδης, Κοσμάς (1986), *Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός και ο τύραννος. Για την πολιτική σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη*. Αθήνα: Πόλις.

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Defez, Antoni (2013), «Wittgenstein and Plato. Connections, Comparisons and Contrasts», L. Perissinolto & B. R. Camara (eds.), London: Plagave Macmillan.
- Haskins, Ekaterina V. (2001), «Rhetoric between orality and literacy: Cultural memory and performance in Isocrates and Aristotle», *Quarterly Journal of Speech* 87/2.
- Herrick, James A. (2001), *The History and the Theory of Rhetoric. An Introduction*, USA: J. Becker.
- Hikins, James (1981), «Plato's rhetorical theory: Old perspectives on the epistemology of the new rhetoric», *Central States Speech Journal* 32/3.
- McKeon, Richard (ed.) (1946), *The Basic Works of Aristotle*, New York: Random House.
- Murray, James S. (1988), «Disputation, Deception, and Dialectic: Plato on the True Rhetoric ("Phaedrus" 261-266)», *Philosophy & Rhetoric* 21/4.
- Porter, James I. (1993), «The Seductions of Gorgias», *Classical Antiquity* 12/2.
- Poulakos, John & Poulakos, Takis (1999), *Classical Rhetorical Theory*, Boston -New York: Houghton Mifflin Company.
- Poulakos, Takis (1997), *Speaking for the Polis. Isocrates' Rhetorical Education*, Columbia, South Carolina: University of South Carolina Press.
- Rawls, John (2001), *The Law of Peoples, with "The Idea of Public Reason Revisited"*, Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Rosenmeyer, Thomas G. (1955), «Gorgias, Aeschylus, and AVIATE», *AJP* 76.